

تبیین سازوکارها و راهبردهای توسعه کشاورزی در مناطق روستایی شهرستان عقره/ئاکره، استان دهوک اقلیم کردستان عراق

زهیر عبدالرحمان ایوب

دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی آمایش سرزمین، گروه جغرافیا، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

علی‌رضا جمشیدی^۱

استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

وحید محمدنژاد

استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

چکیده

هدف از مطالعه حاضر، که از نوع توصیفی - تحلیلی بوده، تبیین سازوکارها و راهبردهای توسعه کشاورزی در مناطق روستایی شهرستان عقره/ئاکره، استان دهوک اقلیم کردستان عراق است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل واکاوی اسنادی، مشاهده و پرسشنامه بودند. در این مطالعه روایی محتوایی با استفاده از پنل متخصصان و پایایی آن نیز با استفاده از روش مثلث‌سازی تایید شد. جامعه آماری این مطالعه شامل کلیه کارشناسان و متخصصان شاغل در وزارت کشاورزی اقلیم کردستان عراق (شاغل در چهار ناحیه بجیل، چینا، ظاکرد و گرچئسین) که در زمینه توسعه کشاورزی فعال بوده و همچنین با شهرستان ئاکره نیز آشنا باشند، بوده که با استفاده از روش نمونه‌گیری هدف‌مند و از طریق شیوه گلوله‌برفی ۳۲ نفر انتخاب شدند. طبق نتایج تحلیل سوات، راهبرد تهاجمی (میانگین وزنی نسبی عوامل داخلی = ۳/۱۴ و عوامل خارجی = ۳/۲۶)، برای گذار از شرایط کنونی و رفتن به سمت شرایط مطلوب تعیین شد. در این راستا راهبردهایی مانند کشت محصولات تجاری با توجه به اقلیم مناسب، اصلاح و به‌نژادی نهاده بذری جهت افزایش عملکرد، بکارگیری نیروهای متخصص جهت آموزش برای تجاری‌سازی بخش کشاورزی، استفاده از دام‌های اصلاح نژاد شده جهت افزایش بهره‌وری و نیازسنجی بازار جهت تولید محصولات تجاری استخراج گردید.

واژگان کلیدی: توسعه کشاورزی، مناطق روستایی، تحلیل SWOT، بخش ئاکره، استان دهوک

^۱ نویسنده مسئول: علیرضا جمشیدی al.jamshidi@urmia.ac.ir

مقدمه

تأمین مواد غذایی کافی، کمیت و کیفیت الگوی غذای مصرفی و سلامت تغذیه‌ای افراد جامعه، محور اصلی و تعیین کنند در بستر حرکت انسان محوری بوده و تغذیه نیروی بازدارنده و موثر بر فرآیند توسعه ملی محسوب می‌شود (حیدری چیانه و همکاران، ۱۳۹۹). از طرفی دیگر، با افزایش روز افزون جمعیت جهان و کاهش زمین‌های کشاورزی، امنیت غذایی تبدیل به یکی از موارد خیلی مهم در بسیاری از نقاط دنیا شده است (Hobbs et al., 2008). بر اساس گزارش‌های سازمان خواروبار و کشاورزی ملل متحد، جمعیت جهان تا سال ۲۰۵۰ به بیش از ۹/۱ میلیارد نفر خواهد رسید، از طرفی تغذیه این جمعیت رو به رشد نیازمند افزایش ۷۰ درصدی تولید محصولات کشاورزی است (FAO, 2015). این درحالی است که دستاوردهای جهانی تولید غذا در برخی از مناطق با تخریب منابع آب و خاک همراه بوده و نظام‌های تولید کشاورزی با خطر کاهش تدریجی ظرفیت تولید، تحت شرایط فشار افزایش جمعیت و روش‌های ناپایدار هستند (FAO, 2015). امروزه در بسیاری از مناطق جهان، تأمین مواد غذایی و به صورت کلی امنیت آن یکی از مهمترین چالش‌های پیش‌روی ساکنان آن مناطق است (تقوایی و بسحاق، ۱۳۹۱). عدم تعادل بین رشد جمعیت و تولیدات کشاورزی، بسیاری از کشورهای جهان، به ویژه کشورهای در حال توسعه را با مشکلات عدیده‌ای (از جمله کاهش ذخایر غذایی آن کشورها و حتی کاهش کیفیت تولیدات کشاورزی) مواجه ساخته و این مهم سبب توجه جامعه جهانی به تحقیق در زمینه غذا، تغذیه و محیط منجر گردیده است (Burke et al., 2005). بنابراین، توسعه کشاورزی برای بسیاری از کشورها، از جمله کشورهای در حال توسعه (مانند عراق و اقلیم کردستان عراق) امری حیاتی است. توسعه کشاورزی

پیش‌شرط توسعه اقتصادی کشورهای مورد نظر بوده و تا زمانی بخش مورد نظر توسعه پیدا نکند و به عبارتی تازمانی به صورت برنامه‌ریزی شده موانع تحقق توسعه بخش کشاورزی منطقه مورد نظر مورد بررسی و برطرف نشود، رشد و توسعه سایر بخش‌ها محقق نخواهد شد (صامتی و فرامرزیور، ۱۳۸۳). از طرفی دیگر، نتایج تجربه پژوهش‌های دیگر نشان می‌دهد، اگرچه در بسیاری از کشورهای در حال توسعه بخش کشاورزی و روستایی معمولاً در حاشیه قرار می‌گیرند و به عبارتی این بخش‌ها در اولویت اول برنامه‌های توسعه آن کشورها نیستند، اما در زمان‌هایی که درآمد حاصل از بخش‌های دیگر از جمله نفت با مشکل روبرو می‌شود (کاهش قیمت جهانی، تحریم، عدم پرداخت به موقع پول نفت و ...)، این بخش کشاورزی بوده که توانایی توسعه و رشد را داشته و حتی از طریق تأثیرگذاری مثبت بر ضریب GDP می‌تواند تبدیل به پشتوانه مهم جامعه شود (جمعه‌پور، ۱۳۸۴).

عزمی و همکاران (۱۳۹۲) در مطالعه خود به بررسی چالش‌ها و مشکلات بخش کشاورزی و نقش آن در مهاجرت از روستا به شهر در دهستان شیرز شهرستان هرسین پرداخته و نشان داده‌اند، که کشاورزی دهستان شیرز با محدودیت و تنگناهای بسیاری از جمله: نوع مالکیت اراضی، استفاده از منابع آب، چاه‌های عمیق، سرمایه‌های خرد خانوادگی، مساحت کم زمین کشاورزی و قطعه قطعه بودن زمین‌های زراعی مواجه می‌باشد. همچنین فقدان صنایع تبدیلی در کاهش درآمد روستاییان منطقه نقش اساسی داشته که همین عامل منجر به افزایش مهاجرت به شهر شده است. بازیار و احمدوند (۱۳۹۶) در مطالعه خود تحت عنوان تبیین بازدارنده‌های توسعه کشاورزی در روستاهای شهرستان رستم به این نتیجه

کرده‌اند. همچنین، عارف (۲۰۱۰) در مطالعه خود تحت عنوان موانع توسعه کشاورزی در ایران که به صورت موردی در شهرستان فارس و با استفاده از تکنیک بحث گروهی انجام شده است، موانع توسعه کشاورزی را در شش دسته استخراج کرده و این موانع عبارت‌اند از: شوری آب، کمبود منابع، عدم توسعه منابع انسانی، عدم حمایت دولت، عدم ظرفیت سازمان کشاورزی، فقدان دانش کشاورزی.

احد و عنایت‌الله (۲۰۱۳) در مطالعه خود تحت عنوان چالش‌های توسعه کشاورزی در ایران، اظهار داشتند که کشاورزی در ایران با چالش‌های دسترسی کمتر به آب، کاهش آب دریای خزر، تبدیل زمین‌های کشاورزی برای مصارف غیرزراعی، کمبود زمین کشاورزی، فقدان حمایت دولتی، ناتوانی سازمان‌ها، افزایش شوری آب، تأثیر مسائل سیاسی در تصمیم‌گیری برای کشاورزی، سیستم برنامه‌ریزی نشده استفاده از زمین، عدم زیرساخت‌های تکنولوژیکی پیشرفته، پیامدهای جغرافیایی استراتژیک و شرایط اجتماعی و اقتصادی مواجه است. همچنین، نتیجه مطالعه انسیکاک و کسیت (۲۰۱۵) در کشور نیجریه انجام گرفت، مشخص شد که چالش‌های موجود در بخش کشاورزی این کشور شامل تغییر آب و هوا، شیوه‌های قدیمی کشاورزی، زیربنای ضعیف بخش کشاورزی و حمایت ضعیف دولت از تحقیقات و توسعه تکنولوژی‌های بخش کشاورزی می‌باشند که مانع از افزایش تولید در بخش کشاورزی نیجریه شده است. از طرفی دیگر، ماکال و همکاران (۲۰۱۷) در مطالعه خود تحت عنوان مسائل و مشکلات توسعه کشاورزی که به صورت موردی در بین کشاورزان بنگال غربی انجام شده، نشان داده‌اند که کشاورزی در بنگال غربی با مشکلات

رسیدند که عوامل بازدارنده توسعه در بخش کشاورزی بر اساس میزان تأثیر در توسعه کشاورزی به ترتیب شامل عوامل اقتصادی، اجتماعی، تسهیلاتی، آب و منابع، آموزشی - ترویجی، سازمانی و مدیریتی، سرمایه‌ای، برنامه‌ریزی، مشارکت بازاریابی و فنی - خدماتی می‌باشد. همچنین، مرادی و همکاران (۱۳۹۷) در مطالعه‌ای با هدف شناسایی موانع توسعه کشاورزی از دیدگاه کشاورزان دهستان قراتوره، نشان داده‌اند در ارتباط با موانع توسعه کشاورزی در منطقه مورد مطالعه، ۳۰ متغیر با استفاده از تکنیک تحلیل عاملی در پنج عامل زیرساختی، اقتصادی - مدیریتی، طبیعی، فرهنگی و آموزشی شناسایی شد. نتایج نشان داد براساس دیدگاه کشاورزان، عامل زیرساختی اولین مانع توسعه کشاورزی منطقه بود. یکی از مشکلات عمده دهستان قراتوره کمبود آب بوده که قسمتی از این مشکل به کمبود زیرساخت‌ها، و قسمتی به کمبود منابع مالی و عدم سرمایه اولیه کشاورز بر می‌گردد. لذا، در این مطالعه پیشنهاد شده دولت در جهت ایجاد زیرساخت‌های توسعه کشاورزی از قبیل یکپارچه - سازی اراضی، ایجاد کانال‌های آبرسانی، توسعه آبیاری تحت فشار، تسطیح و زهکشی اراضی، و اعطای تسهیلات بانکی کشاورزان را حمایت کند.

کرباسیان و همکاران (۲۰۰۸) مطالعه خود تحت عنوان تغییرات و مشکلات توسعه کشاورزی در ایران، کمبود بودجه کافی اختصاص داده شده به وزارت جهاد کشاورزی، عدم قدرت کافی برای کنترل دلان در بخش کشاورزی، نفوذ سیاسی ناعادلانه، فقدان ارتباطات بین‌المللی و همچنین عدم اعتماد به کشاورزی برای سرمایه‌گذاران خصوصی به عنوان مشکلات پیش‌روی توسعه کشاورزی در ایران اشاره

زیرساخت‌های کشاورزی و روستایی شامل: آبیاری، خاک، زمین، سرمایه، نیروی کار، نگهداری محصولات کشاورزی، نهاده‌های کشاورزی مدرن، زیست محیطی، تولید، هزینه‌های تولید و نوسان قیمت مواجه است.

بسیاری از محققان و دانشمندان توسعه کشاورزی را به مثابه استراتژی راهبرد اصلی توسعه روستایی قلمداد کرده و معتقداند که کشاورزی به‌عنوان منبع اصلی تأمین درآمد و فرصت‌های اشتغال نقش اساسی در توسعه روستایی ایفا می‌کند از طرف دیگر مسائل بسیاری چون امنیت غذایی و رسیدن به خودکفایی در تولیدات کشاورزی، جلوگیری از نابودی منابع آب، خاک و غیره توجه جدی به بخش کشاورزی را ضروری ساخته است (محمدی یگانه و نباتی، ۱۳۹۲). می‌توان گفت توسعه کشاورزی زمانی می‌تواند در بهبود وضعیت اقتصادی اجتماعی روستاییان ایفای نقش کند که جایگاه آن در توسعه روستایی بر اساس یک مدل مناسبی که نسبت به شرایط مختلف منطقه طراحی شده باشد، مشخص گردد (کریم‌زاده، ۱۴۰۰). بی‌توجهی به شناخت عوامل مؤثر در توسعه کشاورزی و عدم ارزیابی میزان تأثیر آنها سبب کاهش توان کشاورزی مناطق روستایی شده و ادامه‌ای این روند سبب نابودی بخش کشاورزی و سپس ناپایداری بخش اجتماعی و اقتصادی مناطق روستایی خواهد شد. گستردگی سطح فعالیت بخش کشاورزی در منطق روستایی یک کشور از یک‌سو و وابستگی شغلی و درآمدی روستاییان به این بخش از سوی دیگر، توجه برنامه‌ریزان را به این موارد ضروری می‌کند (میرلطفی و همکاران، ۱۳۹۱). کمبود سرمایه در بخش کشاورزی کشورهای در حال توسعه به‌ویژه در کشاورزی خرد و دهقانی از جمله دیگر مشکلاتی است که این بخش را در مواجهه با مشکلات و حوادث طبیعی و غیرطبیعی آسیب پذیر می‌کند؛ این مشکل گاه شرایط را

برای پذیرش ایده‌ها و نوآوری‌های مرتبط با فعالیت کشاورزی دشوار و تا حدی ناممکن ساخته و توسعه بخش کشاورزی و روستایی را با مشکل مواجه می‌کند (اشراقی سامانی و همکاران، ۱۳۹۴). کوچک بودن و پراکندگی اراضی نیز یکی از موانع توسعه کشاورزی است که موجب تولید سنتی محصولات کشاورزی و عدم استفاده بهینه از فن‌آوری و امکانات نوین خواهد شد. همچنین قطعه قطعه بودن اراضی کشاورزی یکی از دلایل اصلی پایین بودن سطح بهره‌وری و سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی است (رضایی و قهرمانی، ۱۳۹۵).

کشاورزی یکی از بخش‌های مهم اقتصادی استان دهوک و به ویژه شهرستان عقره/ئاکره است که در توسعه‌ی آن و کشور عراق نقش کلیدی داشته و علاوه بر تأمین نیازهای غذایی و تهیه مواد اولیه برای صنایع، نقش مهمی نیز در استقلال سیاسی اقلیم کردستان عراق و حتی کشور عراق می‌تواند ایفا نماید. از این‌رو شناسایی و بهره‌برداری مناسب از استعدادها و ظرفیت‌های موجود و تقویت توانایی بخش کشاورزی می‌تواند بستر مناسبی برای رشد و توسعه ملی فراهم آورد. بنابراین جهت توسعه کشاورزی در مناطق روستایی بخش مرکزی عقره/ئاکره، شناسایی سازوکارها و راهبردهای توسعه کشاورزی با تأکید آموزش کشاورزی بسیار ضروری است، که در این مطالعه مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

روش پژوهش

این پژوهش با توجه به هدف، کاربردی است، زیرا که هدف آن بررسی و شناسایی سازوکارها و راهبردهای توسعه کشاورزی در مناطق روستایی بخش ئاکره بوده و از نتایج آن در توسعه کشاورزی می‌توان استفاده نمود. بر اساس ماهیت

مرحله دوم، پس از جمع‌آوری نظرات مرحله اول و جمع‌بندی و دسته‌بندی نظرات، پرسشنامه طراحی و در اختیار افراد مورد نظر قرار داده شد تا وزن هریک از گزاره‌های مرتبط با نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای توسعه کشاورزی در مناطق روستایی ناکره مشخص شود. لازم به ذکر است که جهت تعیین (سلیمانی و پاپزن، ۱۳۹۲) وزن هرکدام از بخش‌های چهارگانه سوات از طیف لیکرت پنج‌بخش (خیلی کم = ۱ تا خیلی زیاد = ۵) استفاده و مجموع آنها محاسبه شد. سپس، میانگین وزنی هریک از بخش‌های چهارگانه سوات تعیین و در آخر با تناسب گرفتن از عدد یک، عدد وزنی نسبی هر گزاره بدست آمد. همان‌طور که مشاهده می‌شود (جدول ۱)، در جهت نیل به توسعه کشاورزی بخش ناکره در استان دهوک تعداد ۶ عامل به عنوان نقاط قوت، ۹ عامل به عنوان نقاط ضعف و در مجموع ۱۵ عامل به عنوان عوامل داخلی تأثیرگذار بر توسعه کشاورزی بخش ناکره در استان دهوک شناسایی شده‌اند. همچنین، نتایج جدول (۲) نشان داد، تعداد ۱۱ عامل به عنوان نقاط فرصت، ۱۲ عامل به عنوان نقاط تهدید و در مجموع ۲۳ عامل به عنوان عوامل خارجی مؤثر بر توسعه توسعه کشاورزی در منطقه مورد مطالعه از نظر کارشناسان مورد نظر شناسایی شده‌اند.

و روش با توجه به اینکه، روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت میدانی و اطلاعات مورد نیاز از طریق مطالعه کتابخانه‌ای، جستجو در پایگاه‌های اینترنتی، مصاحبه و تدوین و تکمیل پرسشنامه، جمع‌آوری و مورد استفاده قرار گرفته، می‌توان این تحقیق را از نوع پیمایشی دانست. این تحقیق همچنین از نوع توصیفی - تحلیلی است. لازم به توضیح است که مطالعه حاضر با استفاده از روش دلفی در چند مرحله انجام گرفته است. جامعه آماری این مطالعه شامل کلیه کارشناسان و متخصصان شاغل در وزارت کشاورزی اقلیم کردستان عراق (شاغل در چهار ناحیه بگیل، چینا، ظاکرد و گرچسین) که در زمینه توسعه کشاورزی فعال بوده و همچنین با بخش ناکره نیز آشنا باشند، بوده که با استفاده از روش نمونه‌گیری هدف‌مند و از طریق شیوه گلوله‌برفی ۳۲ نفر انتخاب شدند. در این پژوهش ابتدا با استفاده از بررسی‌های کتابخانه‌ای، اسناد پژوهشی و بررسی در پایگاه‌های اینترنتی و بهره‌گیری از نظرات اساتید کشاورزی شهرستان ناکره واقع در اقلیم کردستان عراق نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای توسعه کشاورزی در قالب پرسشنامه‌ای باز طراحی شد و در اختیار کارشناسان مورد نظر قرار داده شد تا نظرات خودشان را در زمینه‌های مورد نظر اعلام کنند. لازم به توضیح است روایی محتوایی این بخش با استفاده از پنل متخصصان و پایایی آن نیز با استفاده از روش مثلث‌سازی تایید شد. در

جدول (۱). ماتریس بررسی عوامل داخلی مؤثر بر توسعه کشاورزی بخش ناکره استان دهوک

عوامل داخلی مؤثر بر توسعه کشاورزی بخش ناکره استان دهوک	
نقاط ضعف (WEAKNESS)	نقاط قوت (STRENGTH)
W ₁ = عدم هماهنگی بین بخش تولید و بخش فروش در بخش کشاورزی	S ₁ = پتانسیل بالای منطقه به لحاظ نیروی انسانی برای تولید
W ₂ = نبود یک برنامه‌ی مشخص و جامع در زمینه توسعه تولیدات بخش کشاورزی	S ₂ = پتانسیل بالای منطقه به لحاظ نیروی انسانی متخصص و فنی
W ₃ = نبود اطلاعات دقیق در زمینه میزان تقاضای مرتبط با محصولات مختلف بخش کشاورزی در منطقه	S ₃ = فعالیت شرکتهای خصوصی خارجی توانمند مرتبط با توسعه کشاورزی در منطقه
W ₄ = نبود یا کمبود برگزاری کلاس‌های آموزشی در زمینه افزایش مهارت-های فنی کشاورزان	S ₄ = شرکتهای خصوصی فعال در منطقه جهت تشخیص زودهنگام آفات و امراض بخش کشاورزی
W ₅ = تولید محصولات کشاورزی به شیوه سنتی	S ₅ = وجود اراضی حاصلخیز وسیع در منطقه
W ₆ = نبود مدیریت الگوی کشت در منطقه	S ₆ = برخورداری مناسب کشاورزان به لحاظ دانش فنی مرتبط با بخش کشاورزی
W ₇ = تیکه تیکه (پراکنده) بودن اراضی	S ₇ = نزدیکی بخش عقره به بازارهای بزرگ اقلیم کردستان
W ₈ = نبود آمار و اطلاعات دقیق و بروز در زمینه وضعیت منابع پایه مرتبط با بخش کشاورزی	
W ₉ = پایین بودن سطح بهره وری در بخش کشاورزی	

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱ و پیشینه تحقیق

جدول (۲). ماتریس بررسی عوامل خارجی مؤثر بر توسعه کشاورزی بخش ناکره در استان دهوک

عوامل خارجی مؤثر بر توسعه کشاورزی بخش ناکره استان دهوک	
تهدیدها (THREATS)	فرصت‌ها (OPPRUNITYES)
T ₁ = عدم هماهنگی مناسب بین سازمانهای دولتی مرتبط با بخش کشاورزی	O ₁ = وجود بازار مصرفی بزرگ در اقلیم کردستان و کشور عراق
T ₂ = افزایش بی رویه واردات محصولات کشاورزی مختلف	O ₂ = امکان صادرات محصولات تولیدی
T ₃ = کاهش یارانه های تولیدی در بخش کشاورزی	O ₃ = اقلیم مناسب منطقه برای کشت محصولات مختلف کشاورزی

O4 = دشت های بزرگ حاصلخیز منطقه	T4 = حمایت ناکافی نهاد های دولتی در زمینه تولید محصولات راهبردی مانند دانه های روغنی
O5 = حمایت مالی دولت از کشاورزان	T5 = عدم آگاهی کشاورزان از تغییر اقلیم به وجود آمده و آثار آن
O6 = پتانسیل بالای منطقه جهت تولیدات دامی	T6 = ضعف سرمایه گذاری خارجی در حوزه کشاورزی منطقه
O7 = پتانسیل بالای منطقه جهت توسعه صنایع فرآوری بخش کشاورزی	T7 = بالابودن هزینه های تمام شده برخی از تولیدات کشاورزی در مقایسه با سایر مناطق
O8 = مناسب بودن جاده های دسترسی به مناطق کشاورزی	T8 = کمبود نقدینگی در بین خانوارهای کشاورز
O9 = دسترسی به جاده های بین المللی	T9 = کاهش کمی و کیفی منابع آبی منطقه
O10 = تمرکز نهادهای بین المللی همانند فائو در جهت ایجاد امنیت غذایی از طریق تولید محصولات استراتژیک	T10 = شیوه بیماری و آفات در منطقه
O11 = نگرش مثبت دولت در جهت توسعه بخش کشاورزی	T11 = پر رنگ بودن نقش دلایها در زمینه قیمت گذاری محصولات کشاورزی
	T12 = عدم ورود تکنولوژی های نوین بخش کشاورزی به منطقه

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱ و پیشینه تحقیق

یافته‌های پژوهش

- یافته‌های توصیفی

۲۴ سال بوده است. همچنین، اکثریت کارشناسان مورد مطالعه (۵۹/۴ درصد) دارای تحصیلاتی در حد لیسانس بوده، و ۳۴/۴ درصد از افراد مورد نظر دارای تحصیلاتی در سطح فوق دیپلم و ۶/۳ درصد فوق لیسانس بودند.

- تحلیل نقاط قوت، ضعف، تهدید و فرصتها

همان‌طور که مشاهده می‌شود (جدول ۳)، مولفه‌هایی مانند «وجود اراضی حاصل خیز وسیع» با امتیاز وزنی ۰/۷۶۷، «فعالیت شرکت‌های خصوصی خارجی توانمند مرتبط با توسعه کشاورزی در منطقه» با امتیاز وزنی ۰/۴۲۹ و «نزدیکی شهرستان ناکره به بازارهای بزرگ اقلیم کردستان» با امتیاز وزنی ۰/۴۲۴ از نظر کارشناسان مورد مطالعه، مهم‌ترین نقاط قوت کشاورزی منطقه مورد مطالعه به لحاظ توسعه می‌باشند.

نتایج بررسی وضعیت سنی کارشناسان مورد مطالعه که ۱۸/۸ درصد از آن زن و ۸۱/۳ درصد نیز مرد بود، نشان داد، میانگین سنی آنها ۳۸/۵۹ سال با انحراف معیار ۸/۲۵ است. لازم به ذکر است که بزرگ‌ترین و کوچک‌ترین نمونه مورد مطالعه به لحاظ سن به ترتیب ۵۹ سال و ۲۳ سال بود. در نمونه‌ی مورد مطالعه رده سنی ۳۰-۴۰ سال (۶۲/۵ درصد) و رده سنی کمتر از ۳۰ سال (۵ درصد) به ترتیب بیشترین و کمترین فراوانی را دارا بودند. از طرفی دیگر، نتایج بررسی سابقه اشتغال کارشناسان مورد مطالعه نشان داد، میانگین سابقه اشتغال آنها ۱۳/۱۸ سال بوده و کمترین و بیشترین سابقه اشتغال در بین افراد مورد مطالعه به ترتیب ۴ سال و

در منطقه» با امتیاز وزنی ۰/۴۸۳ از نظر کارشناسان مورد مطالعه، مهم‌ترین نقاط ضعف توسعه کشاورزی شهرستان ناکره می‌باشند.

همچنین، مولفه‌های «تولید محصولات کشاورزی به شیوه سنتی» با امتیاز وزنی ۰/۵، «نبود اطلاعات دقیق در زمینه میزان تقاضای مرتبط با محصولات مختلف بخش کشاورزی در منطقه» با امتیاز وزنی ۰/۴۸۳ و «نبود مدیریت الگوی کشت

جدول (۳). نتایج تجزیه و تحلیل عوامل داخلی (IFAS)

عوامل داخلی مؤثر بر توسعه کشاورزی بخش ناکره استان دهوک									
امتیاز وزنی	درجه بندی	وزن نسبی	وزن	نقاط ضعف (WEAKNESS)	امتیاز وزنی	درجه بندی	وزن نسبی	وزن اولیه	نقاط قوت (STRENGTH)
۰/۲۸۹	۳	۰/۰۹۶	۹۵	W ₁ = عدم هماهنگی بین بخش تولید و بخش فروش در بخش کشاورزی	۰/۳۸۶	۳	۰/۱۲۸	۸۲	S ₁ = پتانسیل بالای منطقه به لحاظ نیروی انسانی برای تولید
۰/۳۲۳	۳	۰/۱۰۷	۱۰۶	W ₂ = نبود یک برنامه‌ی مشخص و جامع در زمینه توسعه تولیدات بخش کشاورزی	۰/۳۹۶	۳	۰/۱۳۲	۸۴	S ₂ = پتانسیل بالای منطقه به لحاظ نیروی انسانی متخصص و فنی
۰/۴۸۳	۴	۰/۱۲	۱۱۹	W ₃ = نبود اطلاعات دقیق در زمینه میزان تقاضای مرتبط با محصولات مختلف بخش کشاورزی در منطقه	۰/۴۲۹	۳	۰/۱۴۳	۹۱	S ₃ = فعالیت شرکتهای خصوصی خارجی توانمند مرتبط با توسعه کشاورزی در منطقه
۰/۳۲۳	۳	۰/۱۰۷	۱۰۶	W ₄ = نبود یا کمبود برگزاری کلاس‌های آموزشی در زمینه افزایش مهارت‌های فنی کشاورزان	۰/۱۲۲	۲	۰/۰۶۱	۳۹	S ₄ = انگیزش بالای کشاورزان برای افزایش عملکرد و بهره‌وری خود
۰/۵	۴	۰/۱۲۵	۱۲۳	W ₅ = تولید محصولات کشاورزی به شیوه سنتی	۰/۱۲۵	۲	۰/۰۶۲	۴۰	S ₅ = شرکتهای خصوصی فعال در منطقه جهت

									تشخیص زودهنگام آفات و امراض بخش کشاورزی
۰/۴۸۳	۴	۰/۱۲	۱۱۹	W6 = نبود مدیریت الگوی کشت در منطقه	۰/۷۶۷	۴	۰/۱۹۱	۱۲۲	S6 = وجود اراضی حاصلخیز وسیع در منطقه
۰/۳۶۸	۳	۰/۱۲۲	۱۲۱	W7 = تیکه تیکه (پراکنده) بودن اراضی	۰/۲۷۶	۲	۰/۱۳۸	۸۸	S7 = بر خورداری مناسب کشاورزان به لحاظ دانش فنی مرتبط با بخش کشاورزی
۰/۳۳۵	۳	۰/۱۱۱	۱۱۰	W8 = نبود آمار و اطلاعات دقیق و بروز در زمینه وضعیت منابع پایه مرتبط با بخش کشاورزی	۰/۴۲۴	۳	۰/۱۴۱	۹۰	S8 = نزدیکی بخش عقره به بازارهای بزرگ اقلیم کردستان
۰/۲۵۹	۳	۰/۰۸۶	۸۵	W9 = پایین بودن سطح بهره وری در بخش کشاورزی	-	-	-	-	-
۳/۳۶۶	-	۱	۹۸۴	مجموع	۲/۹۲۹	-	۱	۶۳۶	مجموع

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

توسعه می‌باشند. همچنین، از دیدگاه کارشناسان مورد مطالعه، مولفه‌های «افزایش بی رویه واردات محصولات کشاورزی مختلف» با امتیاز وزنی ۰/۴۶، «عدم آگاهی کشاورزان از تغییر اقلیم به وجود آمده و آثار آن» با امتیاز وزنی ۰/۳۹۵ و «ضعف سرمایه‌گذاری خارجی در حوزه کشاورزی منطقه» با امتیاز وزنی ۰/۳۸ به عنوان مهمترین تهدیدهای کشاورزی ناکره به لحاظ توسعه می‌باشد.

دیدگاه کارشناسان مورد مطالعه در زمینه فرصت‌های موجود در زمینه توسعه کشاورزی در شهرستان ناکره نشان داد، مولفه‌های «پتانسیل بالای منطقه جهت تولیدات دامی» با امتیاز وزنی ۰/۷۴۸، «اقلیم مناسب منطقه برای کشت محصولات مختلف کشاورزی» با امتیاز وزنی ۰/۵۵۵ و «دشت‌های بزرگ حاصلخیز منطقه» با امتیاز وزنی ۰/۳۷۳ به عنوان مهمترین فرصت‌های بخش کشاورزی ناکره به لحاظ

جدول (۳). نتایج تجزیه و تحلیل عوامل خارجی (EFAS)

عوامل خارجی مؤثر بر توسعه بخش کشاورزی ناکره در استان دهوک									
فرصت‌ها (OPPRUNITYES)	وزن	وزن نسبی	درجه بندی	امتیاز وزنی	تهدیدها (THREATS)	وزن	وزن نسبی	درجه بندی	امتیاز وزنی
O ₁ = وجود بازار مصرفی بزرگ در اقلیم کردستان و کشور عراق	۶۲	۰/۰۶۷	۳	۰/۲۰۳	T ₁ = عدم هماهنگی مناسب بین سازمانهای دولتی مرتبط با بخش کشاورزی	۸۱	۰/۰۶۲	۲	۰/۱۲۴
O ₂ = امکان صادرات محصولات تولیدی	۷۵	۰/۰۸۱	۳	۰/۲۴۵	T ₂ = افزایش بی رویه واردات محصولات کشاورزی مختلف	۱۲۰	۰/۰۹۲	۵	۰/۴۶
O ₃ = اقلیم مناسب منطقه برای کشت محصولات مختلف کشاورزی	۱۲۷	۰/۱۳۸	۴	۰/۵۵۵	T ₃ = کاهش یارانه های تولیدی در بخش کشاورزی	۱۱۱	۰/۰۸۵	۲	۰/۱۷
O ₄ = دشت های بزرگ حاصلخیز منطقه	۱۱۴	۰/۱۲۴	۳	۰/۳۷۳	T ₄ = حمایت ناکافی نهاد های دولتی در زمینه تولید محصولات راهبردی مانند دانه های روغنی	۱۰۸	۰/۰۸۲	۳	۰/۲۴۸
O ₅ = حمایت مالی دولت از کشاورزان	۴۹	۰/۰۵۳	۳	۰/۱۶	T ₅ = عدم آگاهی کشاورزان از تغییر اقلیم به وجود آمده و آثار آن	۱۲۹	۰/۰۹۸	۴	۰/۳۹۵

۰/۳۸	۴	۰/۰۹۵	۱۲۴	T ₆ = ضعف سرمایه گذاری خارجی در حوزه کشاورزی منطقه	۰/۷۴۸	۵	۰/۱۴۹	۱۳۷	O ₆ = پتانسیل بالای منطقه جهت تولیدات دامی
۰/۳۳۱	۴	۰/۰۸۲	۱۰۸	T ₇ = بالا بودن هزینه های تمام شده برخی از تولیدات کشاورزی در مقایسه با سایر مناطق	۰/۲۳۶	۳	۰/۰۷۸	۷۲	O ₇ = پتانسیل بالای منطقه جهت توسعه صنایع فراوری بخش کشاورزی
۰/۲۶۲	۳	۰/۰۸۷	۱۱۴	T ₈ = کمبود نقدینگی در بین خانوارهای کشاورز	۰/۲۸۸	۳	۰/۰۹۶	۸۸	O ₈ = مناسب بودن جاده های دسترسی به مناطق کشاورزی
۰/۲	۳	۰/۰۶۶	۸۷	T ₉ = کاهش کمی و کیفی منابع آبی منطقه	۰/۱۳۹	۲	۰/۰۶۹	۶۴	O ₉ = دسترسی به جاده های بین المللی
۰/۲۷۱	۳	۰/۰۹	۱۱۸	T ₁₀ = شیوه بیماری و آفات در منطقه	۰/۱۴	۳	۰/۰۴۶	۴۳	O ₁₀ = تمرکز نهادهای بین المللی همانند فائو در جهت ایجاد امنیت غذایی از طریق تولید محصولات استراتژیک
۰/۱۳۶	۲	۰/۰۶۸	۸۹	T ₁₁ = پر رنگ بودن نقش دلالتها در زمینه قیمت گذاری محصولات کشاورزی	۰/۱۸۳	۲	۰/۰۹۱	۸۴	O ₁₁ = نگرش مثبت دولت در جهت توسعه بخش کشاورزی

۰/۲۶۴	۳	۰/۰۸۸	۱۱۵	T ₁₂ = عدم ورود تکنولوژی های نوین بخش کشاورزی به منطقه	-	-	-	-	-
۳/۲۴۵	-	۱	۱۳۰۴	جمع کل	۳/۲۷۶	-	۱	۹۱۵	جمع کل

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

جدول (۴). سازوکارهای نهایی استخراج شده از مدل SWOT در زمینه توسعه کشاورزی ناکره

ضعف‌ها				قوت‌ها				ماتریس SWOT	
T ₇	T ₆	T ₅	T ₂	O ₈	O ₆	O ₄	O ₃		
- استفاده از متخصصین بازار جهت بررسی نیازهای بازار - تعیین الگوی کشت در منطقه براساس شرایط اقلیمی و بازار - استفاده از تجربیات شرکت‌های خارجی در زمینه یکپارچه‌سازی اراضی - استفاده از تجربیات شرکت‌های خارجی در زمینه اصلاح بذور				- کشت محصولات تجاری باتوجه به اقلیم مناسب - اصلاح و به‌نژادی نهاده بذری جهت افزایش عملکرد - بکارگیری نیروهای متخصص جهت تجاری‌سازی بخش کشاورزی - استفاده از دام‌های اصلاح نژاد شده جهت افزایش بهره‌وری - نیازسنجی بازار جهت تولید محصولات تجاری				S ₂	فرصت‌ها
								S ₃	
								S ₆	
								S ₈	
- نیازسنجی بازار جهت تولید برای تقاضای مصرف کننده و در جهت کاهش واردات - برگزاری کلاس‌های آموزشی در زمینه تولید محصولات به روش نوین - اصلاح و بهسازی اراضی جهت بالا رفتن راندمان و کاهش هزینه‌های تولید - انجام مطالعات لازم در منطقه در جهت تعیین بهینه الگوی کشت در منطقه				- استفاده حداکثری از پتانسیل‌های بخش کشاورزی در جهت کاهش واردات - برگزاری کلاس‌های آموزشی در زمینه افزایش آگاهی کشاورزان نسبت به تغییر اقلیم - افزایش جاذبه‌های سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی برای سرمایه‌گذاران خارجی (مانند حذف یا کاهش مالیات) - کاهش هزینه‌های تولید از طریق بکارگیری متخصصین و تجربیات شرکت‌های خارجی در زمینه اصلاح نژاد و استفاده بهینه از نهاده‌های تولید				T ₂	تهدیدها
								T ₅	
								T ₆	
								T ₇	

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

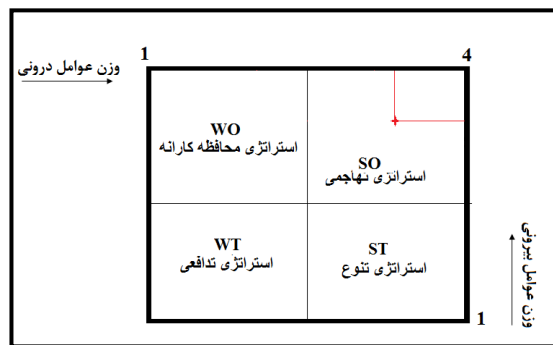
را برای بهبود شرایط و رسیدن به راهبردهای حداکثری تهاجمی فراهم نمود (جدول ۴).

بحث و نتیجه‌گیری

اهمیت بخش کشاورزی در توسعه روستایی به میزانی بوده که بسیاری از محققین و پژوهشگران بارها در مطالعات خود بر اهمیت راهبردی بخش کشاورزی و ضرورت توجه به آن اتفاق نظر داشته و آن را مورد تأکید قرار داده‌اند (نوری زمان‌آبادی و امینی فسخودی، ۱۳۸۶). بخش کشاورزی به اعتبار شاخص‌های اقتصادی مهمی چون رشد مستمر تولید و بازدهی مطلوب سرمایه و همچنین در بسیاری از کشورها این بخش توانایی صادرات و به عبارتی ارزآوری را داشته و سهم بالایی در تولید اشتغال داشته و در نهایت دارای نقش تأثیرگذار بر تأمین مواد غذایی یا امنیت غذایی هر منطقه خواهد داشت (بازیار و احمدوند، ۱۳۹۶). لذا، براساس موارد گفته شده، بخش کشاورزی در بسیاری از کشورها از جمله کشور عراق و به ویژه اقلیم کردستان عراق در مقایسه با سایر بخش‌های اقتصادی (صنعت و خدمات) می‌تواند محور توسعه اقتصادی باشد. به عبارت دیگر، نقش بخش کشاورزی به دلیل تأمین مواد غذایی، کمک به توسعه سایر بخش‌ها از طریق ایجاد مازاد اقتصادی، کمک به تأمین سرمایه در رشد اقتصادی، کمک به تأمین منابع ارزی، کمک به تأمین ذخیره نیروی کار و کمک به بازار کالاهای صنعتی در فرایند توسعه انکارناپذیر است (موسوی و صدیقی، ۱۳۹۳). به صورت کلی براساس آنچه که گفته شد، امروزه توجه به کشاورزی از خواسته و آرمان به ضرورت تبدیل

- تجزیه و تحلیل عوامل راهبردی

نتایج نهایی مدل سوات نشان داد، می‌توان گفت در جهت نیل به توسعه کشاورزی در بخش ناکره در استان دهوک واقع در منطقه اقلیم کردستان عراق مناسب‌ترین راهبرد (براساس میانگین وزنی نسبی عوامل داخلی = $3/14$ و عوامل خارجی = $3/26$)، راهبرد تهاجمی (شکل ۱) و به عبارتی دیگر استفاده از فرصت‌های بیرونی در جهت کاهش نقاط ضعف و تبدیل آنها به نقاط قوت است.

شکل (۱). نمودار تعیین اولویت استراتژی براساس روش IEA

به عبارتی دیگر، راهبرد تهاجمی یک استراتژی کلی است که در شرایطی اتخاذ می‌شود که سازمان (یک منطقه یا یک جامعه) در بهترین عملکرد خود قرار داشته باشد. آنگاه راهبرد تهاجمی به جامعه مورد نظر کمک خواهد تا بتواند با تمام امتیازات و نقاط قوت خود از حداکثر فرصت‌ها استفاده کند. در همین راستا، ضمن آن که پنج راهبرد تهاجمی در زمینه توسعه کشاورزی، به عنوان اولویت‌های راهبردی کنونی شناسایی شدند، سایر راهبردها نیز تعیین شدند. در این راستا لازم است تا با سیاستگذاری‌های مناسب در چارچوب راهبردهای تهاجمی و اجرای اثربخش آنها، زمینه

گشته و استقلال سیاسی با امنیت غذایی و نیازهای اساسی مردم گره خورده است. از این رو شناسایی و بهره‌برداری مناسب از استعدادها و ظرفیت‌های موجود و تقویت توانایی بخش کشاورزی می‌تواند بستر مناسبی برای رشد و توسعه ملی فراهم آورد. بنابراین جهت توسعه کشاورزی در مناطق روستایی شهرستان عقره/ناکره، شناسایی سازوکارها و راهبردهای توسعه کشاورزی پایدار با تاکید آموزش کشاورزی بسیار ضروری است، که در این مطالعه مورد بررسی قرار گرفت. نتایج مطالعه حاضر نشان داد، مناسب-ترین راهبرد در جهت نیل به توسعه کشاورزی در شهرستان ناکره در استان دهوک واقع در منطقه اقلیم کردستان عراق (براساس میانگین وزنی نسبی عوامل داخلی = ۳/۱۴ و عوامل خارجی = ۳/۲۶)، راهبرد تهاجمی و به عبارتی دیگر استفاده از فرصت‌های بیرونی در جهت کاهش نقاط ضعف و تبدیل آنها به نقاط قوت است. به عبارتی دیگر، راهبرد تهاجمی یک استراتژی کلی است که در شرایطی اتخاذ می‌شود که سازمان (یک منطقه یا یک جامعه) در بهترین عملکرد خود قرار داشته باشد. بررسی مولفه‌های مرتبط با بخش قوت نشان داد، مولفه‌هایی مانند «انگیزش بالای کشاورزان برای افزایش عملکرد و بهره‌وری خود» و «شرکت‌های خصوصی فعال در منطقه جهت تشخیص زودهنگام آفات و امراض بخش کشاورزی» دارای کمترین امتیاز نسبی می‌باشند. به عبارتی این مولفه‌های دارای پایین‌ترین رتبه را در بین قوت‌های در نظر گرفته جهت توسعه کشاورزی منطقه مورد مطالعه می‌باشند. براین اساس به نظر می‌رسد جهت بهبود وضعیت این مولفه‌های بخش قوت آموزش و برگزاری کلاس‌های ترویجی در جهت افزایش انگیزش کشاورزان یکی از

ضروریات می‌باشد. همچنین مصاحبه‌های انجام شده (ضمن تکمیل پرسشنامه‌ها) با افراد مورد مطالعه نشان داد که به علت عدم آشنایی بسیاری از کشاورزان با فعالیت‌های مختلف شرکت‌های خصوصی در بخش کشاورزی، عملاً بسیاری از کشاورزان منطقه هیچ بهره‌ای از امکانات فنی شرکت‌های تخصصی مورد نظر نمی‌برند و این مورد نیز برگذاری کلاس‌های مستمر ترویجی - آموزشی در منطقه را ضروری می‌داند. همچنین، نتایج بررسی مولفه‌هایی مانند «تولید محصولات کشاورزی به شیوه سنتی»، «نبود اطلاعات دقیق در زمینه میزان تقاضای مرتبط با محصولات مختلف بخش کشاورزی در منطقه» و «نبود مدیریت الگوی کشت در منطقه» از جمله مهمترین نقاط ضعف منطقه به لحاظ توسعه کشاورزی در شهرستان ناکره می‌باشند.

براساس نتایج بدست آمده در زمینه راهبردهای توسعه کشاورزی در مناطق روستایی شهرستان ناکره می‌توان پیشنهادهای زیر را ارائه نمود

- ایجاد و بروز کردن اطلاعات بخش کشاورزی؛
- بروز کردن نیازهای بازار در زمینه تولیدات بخش کشاورزی؛
- افزایش جاذبه‌های سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی برای سرمایه‌گذاران خارجی؛
- کاهش هزینه‌های تولید از طریق بکارگیری متخصصین و تجربیات شرکت‌های خارجی در زمینه اصلاح نژاد و استفاده بهینه از نهاده‌های تولید؛
- نیازسنجی بازار جهت تولید محصولات تجاری؛

رضایی، پ. و قهرمانی، ن. ۱۳۹۵. اثرات پراکندگی و خردشدن اراضی کشاورزی بر اقتصاد روستایی مورد: دهستان کیار شرقی در استان چهارمحال و بختیاری. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، ۵(۴): ۱۴۰-۱۲۳.

سلیمانی، ع.، و پاپزن، ع. ۱۳۹۲. بررسی قابلیت‌های دورکاری در ترویج و توسعه روستایی با استفاده از الگوی تحلیل سوات. فصلنامه روستا و توسعه، ۱۶(۴): ۵۴-۳۷.

صامتی، م. و فرامرزپور، ب. ۱۳۸۳. بررسی موانع سرمایه-گذاری خصوصی در بخش کشاورزی ایران. فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۴۵(۱): ۹۱-۱۲۱.

عزمی، آ.، میرزایی قلعه، ف. و شمسی، ر. ۱۳۹۲. چالش‌ها و مشکلات بخش کشاورزی و نقش آن در مهاجرت از روستا به شهر (مطالعه موردی: دهستان شیرز شهرستان هرسین). مدرس علوم انسانی- برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۱۵(۲): ۵۵-۵۱.

کریم‌زاده، م. ۱۴۰۰. اولویت‌بندی موانع توسعه کشاورزی در مناطق روستایی شهرستان سراوان. فصلنامه تعاون و کشاورزی، ۹(۳۷): ۱۸۰-۱۵۳.

محمدی یگانه، ب. و نباتی، ع. ۱۳۹۲. تحلیل موانع توسعه کشاورزی در مناطق روستایی با استفاده از تحلیل سلسله مراتبی (AHP) مطالعه موردی: دهستان کرانی (شهرستان بیجار). فضای جغرافیایی، ۱۳(۴۴): ۱۵۲-۱۳۵.

مرادی، ژ.، میرک‌زاده، ع. ا.، و رستمی، ف. ۱۳۹۷. شناسایی موانع توسعه کشاورزی از دیدگاه کشاورزان دهستان قراتوره. فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، ۵(۳): ۳۲۷-۳۱۱.

➤ کاهش واردات محصولات کشاورزی از طریق ایجاد ابزارهای تشویقی برای تولید محصولات مورد نیاز بازار داخل؛

➤ برگزاری کلاس‌های آموزشی در زمینه افزایش آگاهی کشاورزان نسبت به تغییر اقلیم.

منابع

اشراقی سامانی، ر.، شیخ محمدی، ف. و پورسعید، ع. ۱۳۹۴. عوامل مؤثر بار عدم بازپرداخت تسهیلات بانک کشاورزی از سوی کشاورزان، مورد: شهرستان ایلام. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، ۴(۲): ۹۱-۷۷.

بازیار، ا. و احمدوند، م. ۱۳۹۶. تبیین بازدارنده‌های توسعه کشاورزی در روستاهای شهرستان رستم. پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، ۱۰(۱): ۷۶-۶۵.

بازیار، ا. و احمدوند، م. ۱۳۹۶. تبیین بازدارنده‌های توسعه کشاورزی در روستاهای شهرستان رستم. فصلنامه پژوهش-های ترویج و آموزش کشاورزی، ۱۰(۱): ۷۶-۶۵.

تقوایی، م.؛ و بسحاق، م. ۱۳۹۱. سطح‌بندی و ساماندهی توسعه کشاورزی در شهرستان‌های استان فارس با استفاده از GIS. فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۲۰(۷۷): ۱۶۰-۱۳۳.

جمعه‌پور، م. ۱۳۸۴. مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاه‌ها و روش‌ها. تهران، انتشارات سمت.

حیدری چیا، ل.، محمدنژاد، ا.، زراعت کیش، ی.، مقدسی، ر. ۱۳۹۹. تاثیر توسعه کشاورزی بر ابعاد مختلف امنیت غذایی در کشورهای در حال توسعه. پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، ۱۳(۴): ۳۰-۱۵.

Burke, F., Huda, S. UL., Hamza, S., Azma, M. 2005. Disparities of agricultural productivity in Balochistan (a GIS perspective). *Pakistan Geographical review*, 27(1): 27-34

FAO. 2015. Food and Agriculture Organization of the United Nations- Agriculture and consumer Protection Department. What is Conservation Agriculture? <http://www.fao.org/ag/ca/1a.html>.

Hobbs, P., Sayre, K., & Gupta, R. 2008. The role of conservation agriculture in sustainable agriculture. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 363(1491), 543-555.

Karbasioun, M., Muder, M. and Biemans, H. 2008. Changes and problems of agricultural development in Iran. *World Journal of Agricultural Sciences*, 4(6): 759-769.

Makal, A., Banerjee, A., Roy, A., Hazra, S. and Polley, K. 2017. Issues and Problems in Agricultural Development: A Study on the Farmers of West Bengal. Bhui, S., Das, M. S. and Coomar, P. C. *Development among the Tribal and Minority Societies*. Publisher: Gyan Publishing House: New Delhi. 292 p

موسوی، م.، و صدیقی، ح. ۱۳۹۳. تعیین سطح توسعه‌یافتگی کشاورزی استان‌های کشور. فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، ۱(۴): ۷۱-۵۵.

میرلطفی، م. ر.، شایان، ح.، و علویزاده، ا. م (۱۳۹۱). ارزیابی سطح توسعه‌ی کشاورزی و عوامل مؤثر بر آن در شهرستان هیرمند. جغرافیا و توسعه، ۲۸: ۹۵-۱۱۴.

نوری‌زمان‌آبادی، ه.، و امینی‌فسخودی، ع. ۱۳۸۶. سهم توسعه کشاورزی در توسعه روستایی، مطالعه موردی مناطق روستایی اصفهان. مجله علوم کشاورزی ایران، ۲- ۳۸(۲): ۲۷۵-۲۶۳.

Ahmad, U. and Inayatullah, M. 2013. Challenges to the agricultural development in Iran. *International Journal of Innovative Research & Development*, 2(10): 85-91.

Aref, F. 2010. Barriers of agricultural development in Iran: A case study of Fars province. *Journal of American Science*, 6(11):41034-1037.